

Ганна Коліснікова

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9309-4282>
annakolisnikova@gmail.com

Євгенія Тупицька

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002074849723>
evgeniya.ta@gmail.com

УДК 347.4(477):174.7

ПРИНЦИП ДОБРОСОВІСНОСТІ В РЕГУЛЮВАННІ СПОЖИВЧИХ ДОГОВОРІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Анотація. Принципи цивільного права України є керівними нормами, які визначають зміст і напрями правового регулювання цієї галузі, зокрема й споживчих договорів. Однією з основоположних засад є добросовісність як орієнтир для визначення меж належної поведінки сторін споживчих правовідносин, їх взаємних прав та обов'язків, зокрема й таких, що прямо не передбачені ні законом, ні договором. Вплив добросовісності на диспозитивний характер споживчих правовідносин, свободу розсуду і волевиявлення сторін потребує глибокого наукового дослідження в контексті стрімкого зростання кількості споживчих договорів та динамічного розвитку споживчих відносин на сучасному етапі, особливо зважаючи на неабиякий розвиток технологій.

Метою статті є аналіз наукових підходів до принципу добросовісності, а також з'ясування його значення у цивільно-правовому регулюванні договірних зобов'язань в Україні, зокрема у сфері споживчого права, вивчення ролі добросовісності та похідних категорій у регулюванні споживчих договорів. На основі отриманих результатів зробити науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення існу-

© Ганна Коліснікова, Євгенія Тупицька, 2021

ючого механізму забезпечення функціонування принципу добросовісності в правовідносинах між споживачем і продавцем (виробником, виконавцем).

Стаття присвячена принципу добросовісності як одному з основоположних у цивільному праві України. Детально аналізується поняття “добросовісність”, а також його складові. Особливу увагу зосереджено на критеріях добросовісної поведінки учасників споживчих договорів. Визначено категорії, похідні від принципу добросовісності в законодавстві України, що стосуються регулювання споживчих договорів. Запропоновано вдосконалення чинного законодавства стосовно більш точного та повного охоплення правовим регулюванням сфери споживчих договорів у світлі основоположної засади – добросовісності.

Здійснений науковий аналіз дав змогу дійти висновку, що роль принципу добросовісності в регулюванні споживчих договорів у цивільному праві України лише зростає, і цей принцип залишається провідним при виконанні сторонами споживчого зобов'язання. У зв'язку з цим подальшого наукового дослідження потребує потенціал зазначеної засади для майбутніх видів споживчих договорів.

Ключові слова: споживчий договір; принцип добросовісності; споживач.

Поняття “споживчий договір” станом на сьогодні залишається невідзначеним на законодавчому рівні, а різноманіття його дефініцій зростає із кожним днем. У зв'язку з цим ґрунтовного аналізу потребують сучасні правові засоби і способи врегулювання споживчих договорів, а саме ті основоположні принципи та похідні від них категорії, що є основним орієнтиром, і відхід учасників правовідносин від яких встановлює відповідні наслідки як міру відповідальності за порушення, зокрема принципу добросовісності.

Незважаючи на численну кількість наукових досліджень принципу добросовісності, його роль саме в регулюванні споживчих договорів видається недостатньо проаналізованою, що й зумовлює необхідність опрацювання цієї теми.

Дослідження принципу добросовісності набуло значного поширення, зокрема, у наукових працях таких авторів, як О. Бакалінська, І. Покровський, Р. Гринько, В. Борисова, Г. Гаро, О. Бобак, О. Кот. Чимало науковців також досліджували роль цього основоположного принципу цивільного права саме в споживчих договорах: Г. Яновицька, І. Назарова, І. Банасевич, О. Воловик.

Метою дослідження є аналіз наукових підходів до принципу добросовісності, а також з'ясування його значення у цивільно-правовому регулюванні договірних зобов'язань в Україні, зокрема у сфері споживчого права, вивчення ролі добросовісності та похідних категорій у регулюванні споживчих договорів. На основі отриманих результатів зробити науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення існуючого механізму забезпечення функціонування принципу добросовісності в правовідносинах між споживачем і продавцем (виробником, виконавцем).

Впровадження нових технологій, розвиток ринкових відносин і міжнародного співробітництва потребує нових форм договірної закріплення та регулювання¹. Усе передбачити неможливо, але в усі часи як науковці, так і законодавці докладають чимало зусиль, щоб вивести ту близьку до ідеалу правову формулу, що допоможе і професійним, і недосвідченим учасникам правовідносин зорієнтуватися у межах допустимої поведінки та правилах гри в правовому полі.

Безперечно, цивільне право є однією з ключових галузей права сучасного суспільства, без якого неможливо уявити повсякденне життя будь-якої людини. До чинників, що характеризують цивільне право України як галузь приватного права, відносяться притаманні тільки йому принципи, без яких неможливо створювати і вдосконалювати правове регулювання² та які є складовими таких фундаментальних правових понять, як справедливість і верховенство права.

Значну роль у функціонуванні договірних зобов'язань мають відіграти принципи справедливості, добросовісності й розумності, які вперше в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України)³ безпосередньо передбачені в ст. 3 серед загальних засад цивільного законодавства (п. 6). Значущість цих договірних принципів у договірному праві зумовлена насамперед тим, що саме тут обсяг регулювання відносин за розсудом сторін є не лише значним, а й навіть може переважати нормативне регулювання. Відтак саме в договірних правовідносинах вкрай важливо, щоб сторони договору мали чіткі орієнтири у формулюванні умов договору з метою унеможливлення, зокрема, визнання його недійсним чи примусового припинення⁴.

Розташування цих норм-принципів на початку основного нормативно-правового акта цивільного законодавства не є випадковим, маючи на меті відразу зорієнтувати учасників правовідносин у межах правомірної і допустимої поведінки в цивільно-правовому полі. Хоча законодавець не дає конкретного визначення принципу добросовісності, але неодноразово посилається на нього в приписах стосовно регулювання конкретних зобов'язань, наводить похідні поняття, що дає можливість припустити: принцип добросовісності є орієнтиром, який отримує своє змістовне наповнення через ґрунтовний аналіз у наукових дослідженнях, які послідовно розглядають межі практичного застосування прин-

¹ Г Гаро, О Бобак, 'Непоіменовані договори: головне – визначити правила гри' (*Закон і Бізнес*, 10.11.2017) <https://zib.com.ua/ua/print/130675-nepoimenovani_dogovori_golovne_viznachiti_pravila_gri.html> (дата звернення: 08.09.2021).

² В Борисова, 'Базові принципи цивільного права України' в *Матеріали щорічної науково-практичної конференції, присвяченої світлій пам'яті Олександра Анатолійовича Пушкіна "Проблеми цивільного права та процесу"* (Харківський національний університет внутрішніх справ 2018) 12–5.

³ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#Text>> (дата звернення: 08.09.2021).

⁴ О Дзера (ред), *Договірне право України. Загальна частина: навчальний посібник* (Юрінком Інтер 2008).

ципу добросовісності до реальних правових договорів і пов'язаних із ними ситуацій.

При виконанні договірних зобов'язань значення принципів добросовісності, розумності й справедливості, на думку Т. Боднар, полягає в їх функціональному призначенні: а) за відсутності нормативно-правового або договірною регулювання відносин, пов'язаних із виконанням зобов'язання, зазначені принципи виконують функцію регулятора прав обов'язків сторін зобов'язання, слугуючи орієнтиром можливої поведінки суб'єктів зобов'язання; б) за наявності нормативно-правового або договірною регулювання відповідних відносин принципи добросовісності, розумності та справедливості є додатковими критеріями оцінки дій (бездіяльності) суб'єктів зобов'язання, що має значення для визначення ступеня вини і розміру майнових санкцій, які можуть бути застосовані до правопорушника в разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання⁵.

Принцип добросовісності фактично є одним із засобів певного обмеження принципу свободи договору сторін, що передбачає вимогу дотримуватися добросовісності в договірних відносинах. Саме принцип добросовісності надає можливість контролювати виконання сторонами договору, вирішує проблему недопущення зловживання правами за договором, певною мірою захищає слабшу сторону договору, якою в довірчих відносинах є довіритель і вигодонабувач⁶.

Під “добросовісністю” слід розуміти суб'єктивні уявлення конкретної особи про добросовісність її дій та об'єктивну відповідність цих дій стандартам поведінки у відповідній сфері діяльності. Зміст добросовісності виражається у трьох функціях. *Функція тлумачення* полягає в тому, що відповідно до закріпленої в цивільному законодавстві концепції всі договори повинні тлумачитися згідно з принципом добросовісності. *Доповнююча функція*: між сторонами можуть виникати додаткові права та обов'язки, які прямо не встановлені договором чи законодавством. Згідно з *обмежувальною функцією* правило, обов'язкове для сторін, не застосовується настільки, наскільки за певних обставин це буде неприйнятним відповідно до критерія розумності та справедливості⁷.

ЦК України чітко визначає роль зазначених вище загальних засад цивільного законодавства. По-перше, це стосується відповідності непоіменованих договорів: сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загаль-

⁵ Р. Гринько, ‘Щодо питання про виконання цивільно-правового зобов'язання’ (2016) 21 Часопис цивілістики 37–42.

⁶ О. Дзера (ред), *Цивільне право України. Загальна частина* (Юрінком Інтер 2008).

⁷ В. Прокопенко, ‘Науково-практичний коментар до ст. 3 Цивільного кодексу України’ <<http://www.jurists.org.ua/civil-law/2574-naukovo-praktichniy-komentar-do-st-3-civlnogo-kodeksu-ukrayini.html>> (дата звернення: 08.09.2021).

ним засадам цивільного законодавства (ч. 1 ст. 6). Таким чином, зростаюча кількість різноманітних договорів є обмеженою загальноновизначеними приписами добросовісності, навіть якщо прямо не передбачена нормативно-правовими актами⁸.

По-друге, у разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права) – ч. 2 ст. 8 ЦК України. І нарешті, у ч. 5 ст. 12 ЦК України йдеться про презумпцію добросовісності: якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом⁹.

Однією з причин виникнення договорів *Jus est ars boni et aequi* (“Право є мистецтвом добра і справедливості”) слугувала необхідність захисту інтересів споживачів та інших менш захищених за договорами сторін, що зумовило відхід законодавства розвинених країн від принципу диспозитивності свободи договору і звернення до імперативного регулювання тих цивільних правовідносин, у яких беруть участь споживачі, учасники інших відносин, спрямованих на запобігання зловживанню підприємцями своїм переважним правом щодо споживачів і створення для цих контрагентів спеціальних умов у договірних відносинах, спрямованих на посилений захист прав “слабкої сторони”, якою є громадянин-споживач¹⁰.

Загальні вимоги про те, що зобов’язання має ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості, передбачено ч. 3 ст. 509 ЦК України, доповнюються також і додатковими вимогами, які передбачені ч. 2 ст. 627 ЦК України: у договорах за участю фізичної особи – споживача враховуються вимоги законодавства про захист прав споживачів¹¹, тобто учасників споживчих договорів. Таким чином, специфічні особливості споживчих договорів вимагають обмеження свободи договору принципом добросовісності, що ставить перед контрагентами споживача додаткові обов’язки та обмеження.

Варто зазначити, що зміст ЦК України свідчить про поширення принципу добросовісності не лише на всі види договорів, а й на всі стадії відповідних правовідносин (переддоговірну, стадію укладення договору та його виконання). Добросовісна поведінка кожної зі сторін полягає у вчиненні комплексу дій (в утриманні від дій), метою яких є реалізація власних прав, чітке виконання зобов’язань перед іншою стороною,

⁸ Цивільний кодекс України (н 3).

⁹ Там само.

¹⁰ Дзера (н 4).

¹¹ Цивільний кодекс України (н 3).

передбачених договірними правовідносинами, сприяння іншій стороні і створення умов, необхідних для повної реалізації нею своїх прав¹².

При цьому слід враховувати особливості споживчого договору, до яких М. Гудима, зокрема, відносить специфічний суб'єктний склад; особливість предмета в частині призначення виключно для особистих, сімейних, домашніх та інших потреб, не пов'язаних зі здійсненням підприємницької діяльності; публічно-правовий характер; оплатний характер; особливий порядок укладення¹³.

Для подолання договірних та інформаційних диспропорцій сучасна цивільно-правова доктрина використовує так зване застереження про добросовісність, що закріплюється в нормативному контексті цивільного права більшості правопорядків через покладання на учасників цивільних правовідносин обов'язку діяти добросовісно¹⁴. У чому це виражається в контексті регулювання споживчих договорів в Україні?

Закон України “Про захист прав споживачів” більшою мірою захищає споживача, причому, як фізичну особу, яка не лише придбаває, замовляє, використовує, а й лише має намір придбати чи замовити продукцію – будь-який виріб (товар), роботу чи послугу, що виготовляються, виконуються чи надаються для задоволення суспільних потреб¹⁵.

Під час укладення, зміни, виконання та припинення договорів щодо отримання (придбання, замовлення тощо) продукції, а також при її використанні споживач має закріплені у законі базовий набір прав, який є відправною точкою споживчих відносин і мінімальними гарантіями добросовісності з боку іншої сторони.

Так, взаємодія споживача з потенційним контрагентом (продавцем, виконавцем) починається із забезпечення останнім таких основоположних споживчих прав, як право на належну якість продукції та обслуговування; безпеку продукції; необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію державною мовою про продукцію, її кількість, якість, асортимент, виробника (виконавця, продавця) тощо.

Водночас зі свого боку гарантіями добросовісності споживача є перелік його обов'язків, закріплений у ч. 3 ст. 4 Закону України “Про захист прав споживачів”, які втілюють у собі мінімальний обсяг свідомої поведінки щодо продукції.

Що стосується встановлених законом обмежень при укладанні споживчих договорів, то до них відносяться заборона недобросовісної ре-

¹² В Назарова, ‘Принцип добросовісності у системі законодавства України’ [2019] 9 (49) *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe: East European Scientific Journal* 65–70.

¹³ І Банасевич, ‘Споживчий договір: поняття та ознаки’ [2018] 5 (1) *Науковий вісник публічного та приватного права* 76–80.

¹⁴ О Воловик, ‘Еволюція мети договірної права крізь призму економічного підходу: історія та сучасні тенденції’ (2013) 2 *Вісник Вищої ради юстиції* 125–38.

¹⁵ Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#top>> (дата звернення: 08.09.2021).

клами, включення продавцем (виконавцем, виробником) у договори зі споживачем умов, які є несправедливими, та нечесну підприємницьку практику.

Недобросовісна реклама – це реклама, яка вводить або може ввести в оману споживачів реклами, завдати шкоди внаслідок неточності, недостовірності, двозначності, перебільшення, замовчування, порушення вимог щодо часу, місця і способу розповсюдження, як зазначено в ст. 1 Закону України “Про рекламу”¹⁶. Збитки, завдані споживачеві недобросовісною рекламою, підлягають відшкодуванню винною особою в повному обсязі, причому при розгляді відповідних вимог споживача необхідно виходити з припущення, що в споживача немає спеціальних знань про властивості та характеристики продукції, яку він придбаває¹⁷. Таким чином, заборона в законі на такий вияв недобросовісності спрямована на запобігання укладення споживчих договорів, які споживач не уклав би за наявності достовірної і повної інформації про продукцію, а також відшкодування збитків, якщо договір усе таки був укладений.

Ще одним суттєвим виявом забезпечення принципу добросовісності в регулюванні споживчих договорів в Україні є визнання недійсними умов договорів, що обмежують права споживача. Зазначена норма є відповідною кращим світовим, зокрема європейським стандартам, і визнає умови договору несправедливими, якщо всупереч принципу добросовісності його наслідком є істотний дисбаланс договірних прав та обов’язків на шкоду споживача. Невичерпний перелік таких умов міститься в ч. 3 ст. 18 Закону України “Про захист прав споживачів”, і за споживачем закріплюється право змінити або визнати недійсним несправедливе положення. Нечіткі або двозначні положення договорів зі споживачами тлумачаться на користь споживача.

Окрім зазначених вище гарантій добросовісності у сфері споживчих договорів, також забороняється нечесна підприємницька практика, що включає: 1) вчинення дій, що кваліфікуються законодавством як прояв недобросовісної конкуренції; 2) будь-яку діяльність (дії або бездіяльність), що вводить споживача в оману або є агресивною (ч. 1 ст. 19 Закону України “Про захист прав споживачів”).

Таким чином, до споживчого договору можуть бути включені лише умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов’язковими відповідно до актів цивільного законодавства (ч. 1 ст. 628 ЦК України), зокрема тих, що стосуються регулювання споживчої сфери та спрямовані на запобігання недобросовісності в споживчих договорах.

¹⁶ Про рекламу: Закон України від 3 липня 1996 р. № 270/96-ВР <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення: 08.09.2021).

¹⁷ Про захист прав споживачів (н 15).

Висновки. Принцип добросовісності є одним із базових у регулюванні цивільно-правових відносин в Україні. Варто відзначити, що точне визначення цього поняття в законодавстві України відсутнє. Як зазначають численні науковці, можна припустити, що це зумовлено його оціночним характером і неможливістю встановлення чітких меж добросовісності.

З огляду на аналіз цивільного законодавства України, можна констатувати, що принцип добросовісності знаходить свій практичний вияв через закріплення похідних категорій. Оскільки в цивільному праві України існує презумпція добросовісності, то решта норм передбачає випадки недобросовісної поведінки сторін та міру відповідальності за вчинення недобросовісних дій стосовно контрагента.

Особливого значення набуває принцип добросовісності в регулюванні споживчих договорів, зважаючи на доктрину “слабкої” сторони – споживача, у зв’язку з чим існують певні економічні та інформаційні диспропорції між контрагентами, запобігти яким і покликане встановлення меж допустимої і належної поведінки при укладанні та виконанні споживчих договорів.

Зважаючи на дедалі зростаючу кількість споживчих договорів, зокрема й таких, що здійснюються за допомогою дистанційних технологій, варто зазначити про необхідність їх більш детального врегулювання та чіткого законодавчого визначення як самого поняття “споживчий договір”, так і його основних різновидів, з урахуванням базового в цій сфері принципу добросовісності обох сторін споживчого договору. Як свідчить сучасний досвід, зловживати своїми правами все ж таки схильні не лише продавці (виробники, надавачі послуг), а й самі споживачі.

REFERENCES

Bibliography

Edited books

1. Dzera O (red), *Dohovirne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna: navchalnyi posibnyk* (Iurinkom Inter 2008) (in Ukrainian).
2. Dzera O (red), *Tsyvilne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna* (Iurinkom Inter 2008) (in Ukrainian).

Journal article

3. Banasevych I, ‘Spozhyvchy dohovir: poniattia ta oznaky’ [2018] 5 (1) *Naukovyi visnyk publicznego ta pryvatnoho prava* 76–80 (in Ukrainian).
4. Volovyk O, ‘Evoliutsiia mety dohovirnoho prava kriz pryзму ekonomichnoho pidkholu: istoriia ta suchasni tendentsii’ (2013) 2 *Visnyk Vyshchoi rady yustytsii* 125–38 (in Ukrainian).
5. Hrynko R, ‘Shchodo pytannia pro vykonannia tsyvilno-pravovoho zobov’iazannia’ (2016) 21 *Chasopys tsyvilistyky* 37–42 (in Ukrainian).
6. Nazarova V, ‘Pryntsyp dobrosovisnosti u systemi zakonodavstva Ukrainy’ [2019] 9 (49) *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe: East European Scientific Journal* 65–70 (in Ukrainian).

Conference papers

7. Borysova V, 'Bazovi pryntsypy tsyvilnoho prava Ukrainy' v *Materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoї svitlii pam'iatі Oleksandra Anatoliiovycha Pushkina "Problemy tsyvilnoho prava ta protsesu"* (Kharkivskiy natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav 2018) 12–5 (in Ukrainian).

Websites

8. Haro H, Bobak O, 'Nepoimenovani dohovory: holovne – vyznachty pravyla hry' (*Zakon i Biznes*, 10.11.2017) <https://zib.com.ua/ua/print/130675-nepoimenovani_dogovori_golovne_viznachiti_pravila_gri.html> (accessed: 08.09.2021) (in Ukrainian).
9. Prokopenko V, 'Naukovo-praktychnyi komentar do st. 3 Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy' <<http://www.jurists.org.ua/civil-law/2574-naukovo-praktichniy-komentar-do-st-3-civlnogo-kodeksu-ukrayini.html>> (accessed: 08.09.2021) (in Ukrainian).

Hanna Kolisnykova
Evgeniya Tupytska

PRINCIPLE OF FAIRNESS IN THE REGULATION
OF CONSUMER AGREEMENTS IN THE CIVIL LAW OF UKRAINE

ABSTRACT. The principles of civil law of Ukraine are the guiding norms that determine the content and directions of legal regulation of this industry, including consumer agreements. One of the fundamental principles is good faith as a guideline for determining the limits of proper conduct of the parties to consumer relations, their mutual rights and obligations, including those not expressly provided by law, the contract. The impact of good faith on the dispositive nature of consumer relations, freedom of expression and will of the parties require in-depth research in the context of the rapid growth of consumer contracts and the dynamic development of consumer relations at the present stage, especially given the remarkable development of technology.

The purpose of the article is to analyze scientific approaches to the principle of good faith, as well as to clarify its importance in civil law regulation of contractual obligations in Ukraine, in particular in the field of consumer law, study the role of good faith and derivative categories in consumer contracts. Based on the obtained results, make scientifically substantiated proposals for improving the existing mechanism to ensure the functioning of the principle of good faith in the law of relations between the consumer and the seller (manufacturer, performer).

The article is devoted to the principle of good faith as one of the fundamental in the civil law of Ukraine. The concept of "good faith" is analyzed in detail, as well as its components. Particular attention is paid to the criteria of good behavior of participants in consumer contracts. Derived from the principle of good faith in the legislation of Ukraine categories relating to the regulation of consumer contracts. It is proposed to improve the current legislation on more accurate and complete coverage of the legal regulation of consumer contracts in the light of the fundamental principle – good faith.

Remains Leading in the performance of the parties' consumer obligations. In this regard, further research is needed on the potential of this framework for future types of consumer contracts.

KEYWORDS: consumer contract; principle of good faith; consumer.